

Over vriendschap en gelijkheid in Engeland en Duitsland: *Introducing* versus *Duzen*

Cas Wouters

Inleiding

Dit artikel biedt enkele resultaten van een groter onderzoek naar veranderingen in Engelse, Nederlandse, Duitse en Amerikaanse etiquette- of manierenboeken vanaf het einde van de negentiende tot aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Bij het bestuderen van die boeken heb ik gezocht naar alles wat typerend leek voor een land of een tijdperk, alles wat iets prijs gaf over de verhouding tussen mensen van verschillende rang (klasse), sekse of leeftijd, en alles wat kon wijzen op een verandering in die verhoudingen en/of in de eisen die werden gesteld aan de emotiehuishouding of aan, iets algemener, de zelfregulering. Verder vergeleek ik altijd (veranderingen in) formele en informele, openbare en private omgangsvormen, bijvoorbeeld inzake introduceren of voorstellen, tutoyeren en vousvoyeren, het gebruik van voornamen, sociaal zoenen, dansen, bezoeken, afspraken of afspraakjes, verkeren en verloven, enzovoort. Uit het onderzoek bleken een aantal algemene trends zoals een afnemende sociale en psychische afstand tussen mensen en vermindering van machtsverschillen, informalisering van omgangsvormen en een ‘emancipatie van emoties’, uitbreidende wederzijdse identificaties, toenemende interdependentie en sociale integratie. Uiteraard bleken er in die algemene processen allerlei verschillen in tempo en naar plaats of regio te bestaan. Mijn historische en internationale vergelijkende studie was dan ook zowel op die verschillen gericht als op algemene trends.

In dit artikel gaat het om resultaten die zijn voortgekomen uit één van de koersbepalende vragen, die naar typerende verschillen tussen de vier betrokken landen. Deze vraag leidde tot internationale vergelijkingen van frappante (en daarom verhelderende) contrasten die ik in een ruimer theoretisch kader heb geplaatst, een visie op de samenhang van veranderingen in nationale klassenstructuur, nationale integratie en nationale habitus – waarbij *habitus* steno is voor de mentaliteit, het patroon van emotieregulering dat de op die manier met elkaar verbonden mensen kenmerkt. De direct uit het bronnenmateriaal afkomstige gegevens over veranderingen in omgangsvormen en emotieregulering wijzen enerzijds op een ontwikkeling in de richting van een verminderende sociale en psychische afstand tussen de klassen, de seksen en de generaties, maar daarnaast biedt datzelfde

bronnenmateriaal ook zicht op talrijke belangrijke verschillen in de nationale habitus van de vier landen. Die verschillen bleken bij nadere beschouwing variaties binnen de algemene trend van nationale integratie en ze konden voor een groot deel worden begrepen vanuit het verband met de specifieke manier waarop de sociale vermenging en integratie van de sociale klassen zich in ieder land heeft voltrokken. Het ging hierbij vooral om verschillen in de mate waarin en de manier waarop nieuwe rijken toegang kregen tot de centra van de macht en vooral tot de aan die centra verbonden gevestigde coterieën. Daaruit bleek de voor elk land typerende regulering van sociale mobiliteit en in manierenboeken konden hiervan welsprekende voorbeelden worden gevonden (zie Wouters 2008).

Dit artikel beperkt zich tot enkele opvallende verschillen tussen Duitsland en Engeland. Gedurende het grootste deel van de onderzoeksperiode (tot in het begin van de jaren tachtig) golden de regels van het introduceren in de Engelse boeken als een van de belangrijkste onderwerpen, zo niet het belangrijkste, terwijl het in de Duitse nauwelijks aandacht kreeg. Hetzelfde maar dan omgekeerd, gold voor vriendschap: in de Engelse boeken werd daar vrijwel niet over geschreven terwijl het in de Duitse een centraal thema was, samen met onderwerpen zoals tutoyeren (*duzen*) en *Bruderschaft trinken*. De preoccupatie van de Engelsen was niet moeilijk te begrijpen, maar die van de Duitsers wel. Ze vormde een raadsel dat zich slechts moeizaam liet doorgronden. De doorbraak bestond uit het signaleren en doordenken van een overeenkomst in de beide nationale preoccupaties: de beide thema's hebben direct te maken met het overbruggen van zowel sociale als hiërarchische afstand in de richting van meer 'gelijkheid' en intimiteit. Beide, zowel het sluiten van 'vriendschap' als het *being properly introduced* zijn vormen van sociale en psychische toenadering. In een poging meer licht te werpen op de verschillen tussen de beide vormen in hun nationale context, worden ze hieronder in verband gebracht met verschillen in de processen van sociale en nationale integratie, vooral met verschillen in de mate waarin en de manier waarop de machtscentra en de eraan verbonden coterieën van gevestigden hun rijen hebben geopend.

Maar eerst nog een paar opmerkingen over het bronnenmateriaal en mijn studie ervan. Manierenboeken bevatten bewijsmateriaal voor de manier waarop allerlei soorten van relaties vormgegeven horen te worden; bij de formulering van 'hoe het hoort' hebben de gevestigde coterieën van iedere samenleving model gestaan. Uiteraard vormen de codes die in manierenboeken worden verwoord een mengeling van feitelijk en ideaal gedrag, maar deze idealen zijn *echt*, het zijn werkelijke idealen, geen 'constructen' van sociale wetenschappers. Meer dan drie decennia heb ik deze bronnen bestudeerd, zij het lang niet steeds even intensief. Na uitvoerig onderzoek naar Nederlandse manieren en manierenboeken tussen 1930 en 1990

(Wouters 1990) ben ik begonnen die studie uit te bouwen tot een internationaal vergelijkende. Ik maakte mezelf vertrouwd met de manierenboeken uit de drie andere landen door eerst een overzicht van deze literatuur te maken op grond van bestaande bibliografieën en die waar nodig te actualiseren. Daarnaast heb ik me vertrouwd gemaakt met de literatuur over manieren- en adviesboeken. Het belangrijkste en meest tijdrovende deel van mijn onderzoek bestond uiteraard uit het verzamelen en bestuderen van een selectie van honderden manieren- of etiquetteboeken. Een belangrijk criterium was steeds of een boek een zekere erkenning had gevonden, dat wil zeggen óf en hoe vaak het was herdrukt. Van deze en andere boeken, bijvoorbeeld die welke ik tijdens mijn verblijf in Berlijn, Cambridge, Londen en Washington DC inzag in bibliotheken of kocht in boekhandels en antiquariaten, maakte ik uittreksels en kopieerde ik citaten over alles wat me op grond van mijn onderzoeksvragen als interessant voorkwam. Uit het onderzoek zijn twee boeken voortgekomen: *Seks en de seksen* (2005) en *Informalisering* (verschijnt voorjaar 2008). Voor de bredere context en een nadere uitwerking van wat hieronder volgt verwijs ik naar het laatstgenoemde boek.

Formaliteit-informaliteitsmarge in Engeland

In de negentiende eeuw ontstond er vooral in Engeland maar ook in andere landen een zeer uitvoerig en steeds formeler regiem van omgangsvormen, een ingewikkeld systeem van regels voor het kennismaken en introduceren, en voor het *properly* onderhouden van relaties binnen de kring van ‘geïntroduceerden’ zoals het uitnodigen van gasten, bezoek afleggen, visitekaartjes achterlaten, recepties, etentjes, ‘jours’ of ontvangdagen (vaste momenten waarop gasten werden ontvangen), enzovoort. Al vrij vroeg in de negentiende eeuw slaagden groepen gevestigden erin om anderen op afstand te houden met een beroep op het ‘recht op privacy’. Privacy omvatte tevens het recht om tevoren te worden gevraagd of iemand een onbekende – doorgaans een sociaal mindere – mocht introduceren. Toegang tot elke laag van de gevestigde coterie was dan ook onmogelijk zonder zo’n introductie. De toepassing van deze regels was strikt hiërarchisch en dat gold ook voor elk van de vele en elkaar overlappende binnenkringen van ‘geïntroduceerden’: niemand mocht worden geïntroduceerd zonder de voorafgaande toestemming van beide partijen, wat erop neerkwam dat de hogeren in rang bepaalden wie er voor introductie in aanmerking kwam. In elke laag van een gevestigde coterie vormden de vragen wie te introduceren en wie niet belangrijke gespreksonderwerpen. Een introductie hoorde immers in brede kring te worden gedragen.

Na te zijn geïntroduceerd konden zich allerlei soorten relaties ontwikkelen; minimaal was een *bowing acquaintanceship* die erop neerkwam dat de betrokkenen door te buigen bij

een ontmoeting elkaars sociale bestaan erkennen. Of de relatie met zo'n 'buigkennis' zich verder zou ontwikkelen was dan een open vraag. Maar het buigen was al een vorm van erkenning en dat sprak niet vanzelf. Privacy omvatte immers ook het recht op erkenning of bevestiging, een eufemistische formulering van de mogelijkheid om de introductie bij een volgende ontmoeting juist *niet* te bevestigen en dus de door de introductie ontstane relatie als kennissen *niet* te erkennen. Niet erkend te worden betekende te worden behandeld als een onbekende of volledig te worden genegeerd: *being cut*, letterlijk: worden afgesneden. De hogere in rang maakte daarmee de introductie ongedaan waarop de lagere in rang weer als een onbekende werd behandeld. Een typisch Engels advies luidde dat het na een 'onwelkome introductie' verstandiger is 'om net te doen of men de persoon in kwestie niet ziet dan de indruk te wekken dat u de intimiteit zou willen voortzetten' (*Etiquette for Ladies* 1923: 18). Het woord 'intimiteit' is in dit geval veelzeggend: geen Duitse of Nederlandse auteur zou er zelfs maar aan denken dit woord te gebruiken voor het beschrijven van de gevolgen van een introductie. In Engeland gaven introducties toegang tot intimiteit, vriendschap en grotere gelijkheid en alleen in Engeland konden introducties worden bevestigd of erkend.

Dit stelsel van codes functioneerde kennelijk niet alleen ter regulering van het sociale verkeer maar ook als een verfijnd systeem van insluiten en buitensluiten, als een instrument om nieuwkomers die aan hun sociale verkeer wilden deelnemen te screenen om zeker te stellen dat alleen diegenen werden toegelaten die zich zouden voegen naar het heersende regiem van manieren en zelfregulering en om ongewenste personen te herkennen en buiten te sluiten. Soms werd deze functie van poortbewaking ook luid en duidelijk geformuleerd, zoals in *Etiquette for Ladies* van 1863: 'Etiquette is een vorm van sociale wetgeving die wordt uitgevaardigd en gehandhaafd door de meer verfijnde klassen ter bescherming en als schild tegen vulgaire en brutale indringers' (in Curtin 1987: 130).

Het minutieus uitgewerkte en hiërarchisch gedifferentieerde systeem om degenen die men 'in gezelschap' ontmoette te selecteren en dus te beperken, functioneerde als een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van 'de eis dat een *gentleman* met de mensen die hij in gezelschap ontmoette op basis van gelijkheid omging' en dit was volgens Michael Curtin, auteur van een prachtige studie van Victoriaanse etiquette, 'een van de meest algemene en veelvuldig herhaalde beginselen van etiquette' (1987: 121). In het Engelse spraakgebied kwam deze grondslag van goede manieren bekend te staan als de Gouden Regel: *do unto others what you would have them do unto you* [Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook een ander niet]. Het systeem werd voltooid en aangevuld door de ontwikkeling van een belangrijk middel om zich af te zonderen: het betrachten van 'reserve', dat wil zeggen het

vermijden van precies dat soort manieren en emotieregulering dat werd verlangd als men ‘in (goed) gezelschap’ was. Sommigen werden op een vertrouwelijke manier bejegend als gelijken, anderen met *reserve* en zo op afstand gehouden. Door iedereen ofwel als een gelijke dan wel als een vreemde te behandelen leerden de mensen uit deze kringen de meer extreme uitingen van superioriteit en inferioriteit als vanzelfsprekend te vermijden.

Een uiting hiervan schuilt in feit dat Engelse manierenboeken al vroeg na het midden van de negentiende eeuw vrijwel geen openlijke verwijzingen naar sociale klasse meer bevatten. Wie deze boeken leest krijgt vaak de indruk dat alle lezers, op wat opdringerige parvenu’s na, tot dezelfde klasse behoorden – de gevestigde coterie – en dat van allen werd verwacht dat ze deelnamen aan de ‘Grote Evenementen’ van het ‘Seizoen’ [*the Season*], alle feestelijke gelegenheden waar leden van de koninklijke familie aanwezig zijn en andere grote evenementen zoals bals, banketten en diplomatieke bijeenkomsten. Binnen de gevestigde coterie waren rangverschillen uiteraard bijzonder belangrijk maar daarnaar te verwijzen was een al te gevoelige kwestie geworden. Hetzelfde geldt voor verwijzingen naar alle mensen buiten de gevestigde coterie. Zelfs in een tijd dat veel ‘nieuwe mensen’ met ‘nieuw geld’ tot de gevestigde coterie toetraden zoals rond 1900 gebeurde, bleef deze schrijfstijl dominant.

Het lijkt waarschijnlijk dat de gevoeligheid rond klassenverschillen en de zeldzame verwijzingen ernaar in Engelse manierenboeken ook verband houdt met de ontwikkeling van een tamelijk sterk gemeenschapsgevoel. Gedurende vele eeuwen van relatieve afwezigheid van externe bedreigingen was Engeland een zeer verstedelijkt, verenigd en homogeen land geworden met een hoge graad van nationale integratie en met Londen als het grote centrum van nationale cultuur (Elias 1960, 1962; Davidoff 1973: 16-7). Het gemeenschapsgevoel blijkt ook uit de politieke continuïteit in Engeland: de voortgaande soepele sociale integratie van nieuwe groepen in de politieke machtscentra en de daaraan verbonden gevestigde coterieën. Deze laatsten, de zogenaamde *High Society*, werd al vroeg gekenmerkt door het ideaal en de habitus van de *gentleman*, de verpersoonlijking van zowel middenklasse- als aristocratische idealen en manieren: egalitaire manieren voor een klassensamenleving die bestaat uit lagen van gelijken. Naar klasse bleef Engeland immers een sterk gesegreerde samenleving. Dit gegeven in combinatie met de hoge mate van sociale integratie en het bestaan van een sterk, verenigd en verenigend centrum, tezamen met de mogelijkheid om iedereen, hetzij op basis van gelijkheid hetzij als onbekende op dezelfde wijze te behandelen, bood de auteurs van manierenboeken niet alleen de mogelijkheid te zwijgen over problemen die verband hielden met de sociale vermenging van verschillende klassen, het verplichtte hen

daar tevens toe. Daarentegen werden deze onderwerpen juist vaak en openlijk besproken in de manierenboeken uit andere landen.

De typisch Engelse druk tot een naar klasse gedifferentieerde solidariteit en gelijkheid binnen een gedetailleerd en nogal rigide systeem van omgangsvormen blijkt uit de volgende waarschuwing tegen de ‘truc met visitekaartjes’ die werd gepubliceerd in een Engels tijdschrift uit 1906:

Om deze truc te doen slagen moet de bedelaar een man zijn met een respectabel voorkomen en enige handigheid, want het is noodzakelijk dat hij toegang krijgt tot uw woonkamer. ... Als hij het geluk heeft om daar toegelaten te worden vraagt hij, voordat hij die betreedt, of u zo vriendelijk wilt zijn hem een glas water te geven. Als u hem alleen laat ... neemt hij de gelegenheid te baat om alle visitekaartjes in zijn zak te steken die hij ziet liggen. Kort daarop komt een van de kaartjes bij u terug. Het wordt aangeboden door een andere bezoeker en op de achterzijde leest u: ‘Drager dezes is beslist een nette man. Hij is onderweg naar ... (een veraf gelegen stad) op zoek naar een baan. Ik heb hem tien shilling gegeven. Kunt u helpen?’ ... Enkele andere gestolen visitekaartjes zullen op dezelfde wijze worden aangeboden aan andere vrienden van de mensen wier naam erop staat. Zo zal het kaartje van de dominee worden aangeboden aan een van zijn kerkvoogden, dat van een gemeenteraadslid aan een van zijn collega’s in de raad, enzovoort. Visitekaartjes vormen gewilde handelswaar in een aantal gemeenschappelijke logementen waar ze worden verkocht voor prijzen tot vijf shilling, afhankelijk van de veronderstelde waarde van het kaartje als lokaas. (geciteerd bij Porter 1972: 24-5)

Deze oplichting toont het belang van visitekaartjes en tegelijkertijd de hoge mate van geslotenheid en integratie, de kracht van het gevoel van saamhorigheid en bescherming dat de gevestigde coterieën boden. Elke laag daarbinnen bestond voor een belangrijk deel uit een netwerk van mensen die hier *vrienden* worden genoemd – met de visitekaartjes werd een beroep gedaan op de ‘vrienden’ van de ‘mensen wier naam erop staat’; zonder dat zou een oplichtingtruc als deze niet succesvol geweest kunnen zijn. Alleen binnen de beschermde omgeving van elkaars ‘goede gezelschap’ konden tact en attentie vollediger tot ontwikkeling worden gebracht. Het besef van hoe nauw introducties en sociale erkenning in Engeland waren verbonden met vriendschap en gelijkheid voegt nog een extra dimensie toe aan George Orwells ‘Alle dieren zijn gelijk, maar sommige zijn gelijkjer dan andere’.

De zekerheid te verkeren in het ‘goede gezelschap’ van min of meer gelijke ‘vrienden’ kan ook verklaren waarom veel Engelsen tot op de dag van vandaag in formele situaties geneigd zijn om zich tamelijk ongedwongen en informeel te gedragen, terwijl ze aan de andere kant in informele situaties waarin deze zekerheid ontbreekt, geneigd zijn vast te houden aan een naar verhouding grotere formaliteit; buiten hun beschermde kringen kunnen

ze zich traditiegetrouw vastklampen aan de houding van *reserve* tegenover *strangers*.¹ In meer theoretische termen, de Engelsen richt(t)en zich naar een code van manieren en emotieregulering die wordt gekenmerkt door een relatief kleine formaliteit-informaliteitsmarge: een relatief gering verschil tussen gedrag in formele en in informele situaties en verhoudingen, preciezer gezegd, een relatief gering verschil tussen gedrag tegenover hogeren en lageren in rang enerzijds en tegenover gelijken anderzijds (Elias 2003: 42). Ook de sociale scheidslijn tussen publiek (of openbaar) domein en privé-domein bleef in Engeland lang ondergeschikt aan de vraag of men *in good company* verkeert dan wel in het gezelschap van *strangers*.

Formaliteit-informaliteitsmarge in Duitsland

Vergeleken met de grote aandacht voor privacy en introducties in Engeland zijn deze beide onderwerpen in Duitse manierenboeken uit de negentiende en twintigste eeuw vrijwel afwezig. Daarentegen waren de Duitsers steeds geneigd om een vrij scherp onderscheid te maken tussen publiek en privé, formeel en informeel. In de woorden van Stephen Kalberg: ‘Over het geheel genomen wordt het publieke domein gekenmerkt door sociale afstand en zuiver formele contacten met slechts formele betrokkenheid. Omgekeerd zijn alle “onpersoonlijke” waarden – ... zoals prestatie, concurrentie en slagen – streng uit de privé-sfeer verbannen’ (1987: 608). In de publieke arena gedragen Duitsers zich nog steeds tamelijk formeel, alsof ze die wantrouwen, vooral als een hiërarchie met duidelijk te onderscheiden meerderen en minderen ontbreekt. In de privé-sfeer echter, worden relaties doorgaans als zeer persoonlijk ervaren en als ‘direct, niet getemd door algemene regels maar afgestemd op eerlijkheid en diepgang’ (Dahrendorf 1969: 300), hetgeen betekent dat er welhaast onbeperkte rechten en verplichtingen mee gemoeid kunnen zijn (Peabody 1985: 113). Deze kenmerken kunnen worden opgevat als een procescontinuïteit die in het verlengde ligt van een onderscheid dat in het achttiende-eeuwse Duitsland door burgerlijke intelligentsia werd gemaakt. Buitengesloten van de politieke machtscentra, benadrukten zij hun eigen ‘diepgang van gevoel’, ‘eerlijkheid’ en ‘ware deugd’ tegenover de ‘oppervlakkigheid’, ‘hypocrisie’ en ‘uiterlijke beleefdheid’ van de adel (Elias 2001: 42-50). Ook uit het gedrag in het openbaar blijkt een soortgelijke sociale erfenis van de Duitse burgerlijke habitus; er worden daar vormen van formeel gedrag vereist die variëren met hiërarchische verschillen:

---

¹ Het Engelse woord ‘strangers’ kan ‘vreemden’ en ‘vreemdelingen’ betekenen maar in deze context kan in de Nederlandse en Duitse vertaling het woord ‘vreemdeling’ niet worden gebruikt terwijl de betekenis van het woord ‘vreemden’ sterk verwant is aan het meer neutrale ‘onbekenden’, een woord dat in het Engels weer met ‘strangers’ wordt vertaald.

De grotere opmerkzaamheid en in sommige gevallen zelfs extreme gevoeligheid voor status door Duitsers met een middenklassenopvoeding vormen obstakels voor het zich vrijelijk van groep naar groep bewegen, zelfs als iemand over de daartoe benodigde sociale vaardigheden beschikt. Dat komt eenvoudig omdat elke nieuwe sociale situatie een inschatting vereist van de relatieve status en het innemen van een (lichaams)houding van achting dan wel van leiding, een exercitie die veel te inspannend is om vaak te kunnen herhalen. (Kalberg 1987: 616)

Daarom neigen Duitsers ertoe zich in het openbaar vast te houden aan gedifferentieerde formele regels, terwijl ze zichzelf in informele en privé-situaties toestaan zich sterker te laten gaan. De hele twintigste eeuw door bevatten Duitse manierenboeken vragen als *Ehrlich oder höflich?* (Eerlijk of beleefd? – een hoofdstuktitel in Oheim 1955: 29) evenals vele waarschuwingen tegen teveel vertrouwelijkheid en *duzen*. Hun formaliteit-informaliteitsmarge is breder gebleven dan die van andere landen (Elias 2003: 42).

Duzen en het gebruik van voornamen bleef tot aan de jaren vijftig aan vrij sterke restricties gebonden. Daarna wezen herhaalde klachten over het al te snel overschrijden van deze belangrijke grenzen op een informaliseringsproces. Een vast nummer in elk manierenboek is de waarschuwing tegen het al te vertrouwelijk worden op personeelsfeestjes en -uitstapjes om vervolgens door te slaan in *duzen*. Die toenadering is doorgaans lichtvaardig en wordt de volgende dag betreurd. Daar, in het daglicht van het openbare leven blijkt dat men de sociale afstand wil voortzetten die daar gangbaar is en die tot uiting komt in *sietzen*. *Sie* zeggen betekent iemand respecteren en voor vol aanzien, *Du* zeggen beperkt zich doorgaans tot de privésfeer van familie en vrienden. Opgroeiende kinderen zien daarom uit naar het moment waarop ze er recht op hebben door volwassenen met *Sie* te worden aangesproken. Dat moment lag de jaren negentig van de twintigste eeuw ongeveer tussen de zestien en de achttien, dan ‘heeft een jong iemand er recht op gelijkwaardig te worden aangesproken’ (Uffelman 1994: 19). Tot op de dag van vandaag bestaan er in Duitsland een grote verscheidenheid aan subtiele differentiaties van nabijheid en afstand (van betrokkenheid en distantie), samen met uitvoerige regels voor transitie tussen publiek en privé, *Du* en *Sie*.

Duitse aanspreekvormen: titels en gelede arbeidsfuncties als titel

De hele twintigste eeuw door gaven auteurs van Duitse manierenboeken er blijk van te beseffen dat de eisen ten aanzien van aanspreekvormen in hun land uitzonderlijk hoog zijn; een hele reeks titels en beroepsaanduidingen die lijken op militaire en semi-militaire rangen zijn in zwang gebleven:

Het verschijnsel titel speelt in Duitsland nog steeds een grote rol en om te vermijden dat deze noch gene wordt gekwetst dient men van de personen waarmee men maatschappelijk verkeert alle hiërarchische, sociale en beroepsverhoudingen op te

sporen en te onthouden. ... het is bijvoorbeeld uitermate pijnlijk wanneer men de titels van mensen niet paraat heeft, of alleen weifelend en onjuist. (Ebhardt 1921, in Krumrey 1984: 417)

Het besef dat er elders gemakkelijker aanspreekvormen bestonden bleef in de jaren dertig en vijftig voortbestaan. ‘Terwijl men in het buitenland iedereen al lang met zijn naam aanspreekt, zelfs in de hoogste kringen ... blijven wij onszelf kwellen met de titelkwestie en heel vaak raken we in uiterst pijnlijke verlegenheid omdat we praten met iemand van wie we de exacte titel niet kennen’ (Meister 1933: in Krumrey 1984: 421-2). En: ‘in ons land is het in het sociale verkeer nog algemeen gebruikelijk om mensen aan te spreken met beroeps- en academische titels’ (Franken 1951, in Krumrey 1984: 425). Soms werd advies in deze kwestie op een vrij feitelijke manier gegeven: ‘men dient te overwegen of men “Lieber Herr Doktor”, “Sehr geehrter Herr Doktor”, dan wel “Hochverehrter Herr Doktor” wil schrijven; dat hangt af van het leeftijdsverschil en van de aard van onze relatie met de ontvanger’ (Elwenspoek 1952, in Krumrey 1984: 456). Nog in de jaren zestig kreeg de zin ‘Titels verschaffen distinctie en geven kleur en variatie aan ons leven’ een nogal moralistische en nationalistische vervolg:

Laten we ons daarom hoeden voor een te snelle imitatie van Amerikaanse manieren die alle verschillen in aanspreekvorm hebben teruggebracht tot het monotone Mr. en Mrs. X. Onze culturele erfenis is eindeloos veel rijker, kleurrijker en hiërarchischer en het zou een verdergaande verarming betekenen als we de diversiteit van onze aanspreekvormen lieten verschrompelen tot de meest prozaïsche onbeduidende vormen. (Andreae 1963, in Krumrey 1984: 428, 430)

Vanaf het midden van de jaren zestig tot aan het einde van de twintigste eeuw klonken er vooral ambivalente geluiden over dit thema. Dan spreekt er uit de teksten in manierenboeken vaak een halfhartig verzet tegen de titeltraditie, een verlangen naar het opdoeken ervan:

Als het gaat om het aanspreken met titel, academische graad of de naam van de beroepsrang ben ik eigenlijk heel koppig. Maar al te vaak heb ik gezien dat titels enigszins verwaand werden gebruikt. Ze scheppen een (volgens mij onnodige) afstand, omdat veel mensen er zich door laten intimideren. Ik begrijp ook niet dat er nog vrouwen zijn die met de titel of de academische graad van hun echtgenoot aangesproken willen worden. ... Tegenwoordig zouden sociale relaties – vooral die in het privéleven – zoveel eenvoudiger kunnen zijn als iedereen met niet meer dan zijn naam werd aangesproken. (Zitzewitz 1986: 76)

De manier waarop deze auteur zich tegen die aanmatigende titels keerde begint ‘koppig’ tégen, maar wordt vervolgens nogal berustend. Het klinkt alsof zij zich haar ideaal al zuchtend dichterbij schrijft. Hetzelfde gebeurt in het boek *Umgangsformen Heute* waarin na de uitroep van verzet ‘Wie afziet van formeel gezag, verwerft echt gezag’ (1970: 48; 1988:

41) een waarschuwing tegen datzelfde verzet volgt en wel aan de hand van het voorbeeld van een *Generaldirektor* die een relatie voorstelt om die titel in de omgang eenvoudig weg te laten. Vertrouw zo'n voorstel niet te gauw, zo waarschuwden de auteurs, want ook al bent u er nog zo door geïmponeerd, 'dat verandert natuurlijk snel als zijn secretaresse u de volgende dag vertelt dat haar baas erop staat als *Herr Generaldirektor* te worden aangesproken' (1988: 41-2). Ook in de jaren negentig duurde die ambivalentie voort.

Buitenlanders die in Duitsland werkten en woonden noemden de Duitse aanspreekvormen bijzonder vaak als een van hun problemen. Een Nederlandse zakenman die als manager voor *Deutsche Telekom* werkte zei er dit over:

'Met een aantal bestuurders van grote Duitse ondernemingen waren we eens te gast bij een bank en opeens, tijdens de lunch, zei iemand van ons: wij hebben alle titels afgeschaft. Ik dacht dat hij bedoelde dat we elkaar niet meer zouden aanspreken met Herr Doktor en Frau Doktor, dus ik riep: hé hé, eindelijk.'

Bij de herinnering begint hij weer te lachen. 'Het werd doodstil om me heen. Wat bleek? Het ging om dingen als Geschäftsbereichsleiter en Fachbereichsleiter en weet ik veel, je had daar zes of zeven van die halfmilitaristische rangen en die werden afgeschaft. Herr Doktor en Frau Doktor bleef, je moest van iedereen maar zien of ze gepromoveerd waren aan de universiteit of niet. In het begin dacht ik: ik hou het eenvoudig, ik roep gewoon tegen iedereen Doktor. Maar dat was ook helemaal mis hé. Dan was het: dat ben ik niet.' (Erik Jan Nederkoorn, interview: Jannetje Koelewijn, *NRC Handelsblad* 4-4-1998)

In de volgende paragraaf volgt een poging deze hardnekkige en uniek Duitse gewoonte alsmede de andere voorbeelden van een brede formaliteit-informaliteitsmarge te interpreteren door ze in een breder historisch en sociologisch kader te plaatsen. De verschillende betekenissen van het woord vriendschap vormt de aanzet ertoe.

Verschillen in de betekenis van vriendschap in Duitsland en Engeland

In vergelijking met de manierenboeken van de andere bestudeerde landen zijn de Duitse uniek in hun nadruk op vriendschap. De auteurs gaan uitvoerig in op het onderwerp, vaak even uitvoerig als op het huwelijk en de omgang tussen echtgenoten. Het was geen uitzondering dat een vriend hoger werd ingeschat dan een echtgenoot: 'Alle dichters hebben de vriendschap bezongen. ... Goethe zegt dat vriendschap "heiliger, zuiverder en spiritueler is dan liefde" ... Wie een vriend is staat los van bloedverwantschap en van de dwang van sociale relaties. In de liefde volgt de mens zijn aandrif. In de keuze van een vriend is hij vrij!' (Weißenfelt 1951: 42-4). Deze lof van de vriendschap staat in een lange traditie. In het beroemde manierenboek van Knigge bijvoorbeeld is het hoofdstuk over manieren in de omgang met vrienden langer dan dat over de omgang met vrouwen:

Alles wat uw vriend toebehoort, zijn vermogen, zijn burgermansgeluk, zijn gezondheid, zijn reputatie, de eer van zijn vrouw, de onschuld en de opvoeding van zijn kinderen – dat alles behoort heilig voor u te zijn en voorwerp van uw zorg en aandacht. Zelfs uw hevigste hartstocht, uw meest mateloze verlangen dient deze onschendbaarheid te eerbiedigen. (1977 [1788]: 221)

Duitse manierenboeken bleven uitvoerige adviezen geven inzake vriendschap. Het thema houdt bijna altijd direct verband met *Duzen*, hetgeen misschien ten dele verklaart waarom Engelse en Amerikaanse manierenboeken veel minder uitvoerig over dit onderwerp zijn. Ten dele maar niet geheel, want ook in vergelijking met Nederlandse manierenboeken besteedden de Duitse veel meer aandacht aan vriendschap en *Duzen*. Een voor de hand liggende reden hiervoor is dat noch *Bruderschaftstrinken*, het drinkritueel dat de overgang van *Sie* naar *Du* markeert, noch het soort vriendschap (*Bruderschaft*) dat ermee is verbonden, ooit in Nederland heeft bestaan. Dit houdt verband met een ander verschil waarop de term *Bruderschaft* al duidt, namelijk dat in Duitsland de term *Du*, veel meer dan het Nederlandse *je* en *jij*, vooral een verwantschapsterm was en is. Bovendien boden Nederlandse manierenboeken bij het behandelen van het onderwerp *tutoyeren* nooit van die uitvoerige beschouwingen noch de korte essays over vriendschap die in de Duitse boeken gemeengoed waren. En Nederlandse auteurs ontraadden hun lezers ook nooit om elkaar op een personeelsfeestje te gaan tutoyeren of bij de voornaam te noemen, terwijl dit zoals gezegd een standaardwaarschuwing is in de Duitse boeken. Het *Du* dat daar wordt ‘aangeboden’ – door de oudste of de hoogste in rang, het wordt niet gegeven of gevraagd – zal de volgende dag op kantoor vast worden betreurd. Uit dit alles blijkt dat de door een speciale *rite de passage* gemarkeerde overgang van *Sie* naar *Du* in Duitsland een speciale betekenis behield. Die houdt kennelijk verband met een veel grotere gevoeligheid voor het onderscheid tussen openbaar en privé.

De vraag waarom intieme relaties in de Engelse manierenboeken uit de onderzoeksperiode nauwelijks werden besproken, kan wellicht ook worden beantwoord door naar het onderscheid tussen openbaar en privé te verwijzen. Maar het gevolgtrekking eruit is tegengesteld: in Engeland werd de intimiteit van vriendschap en liefde kennelijk beschouwd als privé en daarom juist niet echt een onderwerp voor een etiquetteboek. In de negentiende eeuw verwezen de Engelse etiquetteregels nu en dan nog wel naar vriendschap en daarbij werden dan gradaties van intimiteit onderscheiden die corresponderen met het onderscheid tussen openbaar en privé (Curtin 1987: 8), maar deze onderscheidingen werden in de twintigste eeuw niet herhaald. Auteurs hadden het gewoonlijk over ‘vrienden en kennissen’. Wat telde was de bescherming die door privacy werd geboden, de zekerheid in elkaars goede

gezelschap te zijn. Nadere onderscheidingen waren uiteraard belangrijk, maar niet *sociaal* belangrijk en daarom was het niet nodig ze te bespreken.

De verschillende connotaties van de uitdrukking ‘in goed gezelschap verkeren’ vormen ook zo’n voorbeeld: Engelsen waren en zijn daarbij geneigd aan het gezellige (=sociale) verkeer in een gevestigde coterie te denken, terwijl Duitsers dan denken aan het gezelschap van vrienden achter de coulissen van het openbare leven: *privé*. *Duzen* betekent vriendschap (of verwantschap) en alleen onder vrienden is men onder gelijken. In alle overige relaties zoeken en vinden Duitsers hiërarchie, ongelijkheid. Vriendschap is daarom een zeer serieuze zaak en dat geldt evenzeer voor de vertrouwelijke aanspreekvorm *Du*. Een paragraaf over *Duzen* uit 1893: ‘Het woord “vriend” geeft vele en hoge rechten. Men dient daarom zorgvuldig te overwegen wie men deze titel toekent’ (Schramm 1893: 172). De woordkeus in deze formulering was principieel en de woorden ‘titel’ en ‘hoge rechten’ suggereerden zelfs een voorrang zoals die van aristocratische rechten en titels. Dezelfde houding bestond een eeuw later nog steeds. Een Nederlandse journalist die vele jaren correspondent in Duitsland is geweest, berichtte dat hij zelden politiek gemengde vriendschappen was tegengekomen omdat Duitsers die een politieke overtuiging verwerpen ertoe neigen de hele levenswijze te verwerpen waar deze overtuiging voor staat (Meines 1989).

Naar een sociogenese van vriendschap in Duitsland en Engeland

Op dit punt rijst de vraag naar de sociogenese van dit soort vriendschap. Is deze vriendschap meer een burgerlijke dan een aristocratische sociale erfenis of misschien een vermenging van beide? Vriendschap in de oude betekenis van de krijgsadel was een vriendschap die vijanden impliceerde. Het was iets om voor te vechten, een alliantie of een verdrag dat iemand bij verbreking stempelde tot verrader, waarmee de vriend in een vijand veranderde. De ruimte tussen vriend en vijand was tot aan de achttiende eeuw niet bezet, signaleerde de socioloog Allan Silver (1990). Vriend en vijand waren onderdeel van een oorlogstaal, die berustte op oorlog als een ‘normale’ omstandigheid. Dit wordt ondersteund door de gemeenschappelijke etymologie van de woorden vriend en vijand, *friend* en *fiend* en ook door het daarmee verband houdende feit dat de middeleeuwse begrippen voor ontmoeting allemaal sterke connotaties hadden van vechten *en* geslachtsverkeer. Op die manier vertolkten ze de beide kanten van het continuüm van mogelijkheden voor mensen die nader tot elkaar komen: ze neigen tot het bedrijven van de liefde of het voeren van oorlog (Van Vree 1994). Deze uiterste connotaties corresponderen met verhoudingen die worden gekenmerkt door tamelijk ongebonden vijandschap *of* sympathie, mogelijk in snelle afwisseling. Ze corresponderen ook

met de ridderlijke en aristocratische houding van totale trouw aan een 'vriend', een heer en bondgenoot, altijd compromisloos bereid en in staat om voor deze te vechten en om beledigingen te beantwoorden met een uitdaging tot een gevecht, een duel. Het is een compromisloze houding. Als deel van de krijgerscode had deze vriendschap ook veel kenmerken van een verdrag en een bondgenootschap: de banden waren nooit zo absoluut en universeel als die van een contract. Ze waren altijd afhankelijk van veranderlijke machtsbalansen en daarom pragmatisch en opportunistisch. Het waren banden in een wereld waarin geweld tot de aanvaarde machtsbronnen behoort. Dat betekende dat de verhoudingen nogal hardvochtig waren.

Vergeleken hierbij waren de banden in de zakenwereld veel minder afhankelijk van 'vrienden', van persoonlijke bondgenootschappen en verdragen. De banden van contracten, contractuele rechten en verplichtingen waren veel universeeler. Ze berustten immers op 'voor allen geldende regels' die werden bekrachtigd door de staat, door de macht van haar monopolie op het gebruik van fysiek geweld. Vriendschap in de burgerlijke ondernemersbetekenis veronderstelde in feite een nationale staatssamenleving met een markt. Het betekende dat mensen het merendeels vanzelfsprekend waren gaan vinden dat het gebruik van geweld van hun contracten was uitgesloten. Het was op grond van deze vanzelfsprekende universele regels 'achter' hun contracten en contacten dat het ideaal kon ontstaan van vriendschappen waarbij geen andere bindingen – politieke, economische, seksuele – een rol spelen. In de woorden van Allan Silver:

In een commerciële samenleving zijn vreemden niet óf potentiële vijanden óf bondgenoten, maar oprecht onverschillige medeburgers – het soort onverschilligheid dat iedereen de vrijheid laat om überhaupt contracten te sluiten. .... In een commerciële samenleving wordt een onderscheid mogelijk dat weinig feitelijke of culturele precedentes kent, namelijk tussen hartelijke betrekkingen die het ethos van berekening en nut normatief uitsluiten, en betrekkingen die zijn georiënteerd op instrumentalisme en contract. Deze ontwikkeling verbetert de morele kwaliteit van persoonlijke betrekkingen en bevrijdt die van het exclusieve soort solidariteit waaruit een alles doordringende concurrentie blijkt. ...Alleen met onpersoonlijke markten van goederen en diensten kan er een parallel systeem ontstaan van persoonlijke betrekkingen met een ethiek die ruil en nut uitsluit. (1990: 82-94)

Ook een huwelijk was een contract, een huwelijkscontract, en woorden als huwelijksmarkt en huwelijksmakelaar illustreren deze stelling. Het huwelijk werd (en wordt) beschouwd als een praktische antwoord op veel vragen en motieven, waaronder seksualiteit en kinderen. Knigge accentueerde dit contractkarakter van het huwelijk door te schrijven dat liefde, zoals bekend, blind is en door instinct gedreven, maar dat vriendschap berust op eendracht van principes en gevoelens (1977 [1788]: 207). Het burgerlijke ideaal van vriendschap was inderdaad een

relatie die uitsteeg boven de wereld van contracten, geweld en geld; en in die zin stegen vriendschapsbanden uit boven de banden van politiek en commercie.

Rond de eeuwwisseling naar de twintigste eeuw, toen de Engelse machtscentra en hun bijbehorende coterieën zich openden voor de nieuwe rijken, was dat een voortzetting van een lange traditie van ‘gentrificering’ waarin adel, industriële klassen en intellectuele en artistieke bovenlagen zich met elkaar hadden vermengd. In dit proces was het compromisloze deel van de oude adellijke code verdwenen naarmate een synthese ontstond van de op verdragen gebaseerde krijgerscode en de op contracten gebaseerde marktcode. Volgens Norbert Elias zijn die codes zodanig vermengd geraakt dat ‘Engelse formaliteit over het geheel genomen informeler werd en de Engelse informaliteit formeler dan hun Duitse pendant’ (2003: 70). Bijvoorbeeld ‘Gladstones merkwaardige vermenging van absolute en onwankelbare rechtschapenheid in beginsel met doelmatigheid, opportunisme en bereidheid tot compromissen in de praktijk’ (2003: 227) hield verband met het feit dat de veiligheid van de Britse bevolking ‘niet primair afhing van een staand leger dat werd aangevoerd door mannen die in de traditie van de oude krijgersstand, de land bezittende adel stonden, maar van een militaire formatie die gespecialiseerd was in oorlogvoering ter zee, van een marine’ (2003: 218). De krijgerscode van de marine was minder wars van compromissen. Het commando over een schip en een vloot vergde minder meedogenloze manieren van bevelen dan het commando over een leger, al was het maar vanwege de geringere sociale afstand tussen de rangen en het levensbelang van het bedreven en geroutineerd kunnen zeilen (Elias 1950). Schepen zijn daarom een bijzonder soort ‘totale instituties’ (Goffman 1968) en wel omdat ze aanzetten ‘tot “teamwork”-relaties die gebaseerd zijn op een hoge mate van individuele zelfcontrole en zelfaanpassing aan anderen’ (Elias 2001: 681) en in zekere zin geldt hetzelfde voor eilanden zoals de Britse.² Het grote belang van de scheepvaart en vooral van de marine voor een samenleving van eilanden die eeuwenlang vrij bleven van buitenlandse bezetting en

---

² Elias besteedt een noot aan de eilandpositie van Engeland. Daarin schrijft hij onder meer: ‘In Engeland lukte het de relatief gepacificeerde adel samen met burgerlijke topgroepen al heel vroeg om de macht van de koningen over wapens en leger en vooral ook het gebruik van wapens in het land zelf sterk te beperken en te onderwerpen aan een tamelijk strikte controle. En deze structuur van het geweldsmonopolie, die inderdaad slechts mogelijk was door het eilandkarakter van het land, heeft stellig een belangrijk aandeel gehad in de vorming van het specifiek Engelse nationale karakter. ... De dwang van anderen via wapengeweld had in Engeland al betrekkelijk vroeg veel minder direct invloed op de enkeling dan in de grote continentale landen – en dat hangt in ieder geval samen met een ander feit, namelijk dat de dwang die de enkeling op zichzelf moest uitoefenen, de zelfdwang, vooral bij alles wat betrekking had op het staatsleven, in Engeland sterker en alzijdiger werd dan in de grote naties op het continent. Op deze wijze, als element van de maatschappijgeschiedenis, heeft inderdaad het eilandkarakter en de hele natuur van het land langs verschillende wegen invloed op het nationale karakter’ (Elias 2001: 815).

dus een ononderbroken traditie kennen, dit alles droeg bij aan een geringere sociale afstand en minder rigoureuze sociale scheidslijnen. Elias wijst erop dat ‘de doorlaatbaarheid van de scheidslijnen tussen verschillende standen, met name na de feitelijke vereniging van Engeland, Schotland en Wales in de zeventiende en vroege achttiende eeuw verhoudingsgewijs groot was, zeker aanzienlijk groter dan in continentale Europese samenlevingen’. Hij wijst kortom op het verband tussen deze ‘grotere wederzijdse doordringing van aangrenzende sociale lagen in Engeland met die van hun normcodes en met een algemene neiging tot pragmatische compromissen’ (Elias 2003: 218-220).

In Duitsland stelde de gevestigde adellijke coterie zich niet open voor de middenklassen. Maar na de overwinning op Frankrijk en de Duitse eenwording onder Bismarck verschoof de trots van de middenklassen, die traditioneel was verbonden met intellectuelen en kunstenaars in een rond universiteiten gecentreerde *gute Gesellschaft*, in de richting van degenen die zowel de eenwording als de overwinning op Frankrijk tot stand hadden gebracht: het leger en de krijgsadel. Dit zette aan tot een vermenging van codes van universiteit en leger – hetgeen ook tot uiting kwam in manierenboeken: ‘De stelregel van de Pruisische soldaat: de borst vooruit, het hoofd omhoog! behoort iedere jonge man in de straat tot leidraad te dienen, zelfs als hij nooit een soldaat is geweest’ (Marschner 1901: 91). Militaire waarden verbreidden zich en universiteiten, traditioneel de centra van de burgerlijke *gute Gesellschaft*, raakten doortrokken van ontzag voor het leger en de (adellijke) officieren ervan. In deze ontwikkeling is waarschijnlijk ook de betekenis van vriendschap betrokken geraakt. Maar het is even waarschijnlijk dat het begrip ‘vriendschap’ voor de oorlog van 1870 voornamelijk een burgerlijke betekenis heeft gekend.

In Deel 1 van *Het civilisatieproces* heeft Norbert Elias geschreven over eerdere, voornamelijk achttiende-eeuwse ontwikkelingen van Duitslands gespleten gevestigde coterie – een rond de hoven en een rond de universiteiten – en het verband met de ontwikkeling van de Duitse habitus. Hij beschrijft een waar klassenconflict tussen de middenklassen en de hofadel in wat Duitsland zou gaan worden en schetst zo tevens het relatief lage niveau van sociale integratie. Op grond van het volledig uitsluiten van het gros van de opkomende middenklassen van politieke activiteit of macht hadden zij zich een habitus gevormd die haaks stond op aristocratische houdingen en waarden en in plaats daarvan hechtte aan onderwijs en opvoeding, *Bildung*, *Herzenbildung*, innerlijke waarden en deugden. Het was de *Kultur* van de middenklasse versus de *Zivilisation* van de adel, de Universiteit versus het Hof, de waarheid tegen de macht. Omdat de dragers van *Kultur* van politieke macht waren

uitgesloten, was die Duitse cultuur dus feitelijk een tegencultuur (om een populaire term uit de jaren zestig te gebruiken).

In de inleiding tot het laat achttiende-eeuwse boek dat zijn naam tot een soortnaam voor het hele genre zou maken, gaf Freiherr von Knigge een reeks voorbeelden waaruit hij de conclusie trok dat al zijn observaties erop neerkomen dat de grootste en meest scherpzinnige geleerden, zo ze al niet volstrekt onbekwaam zijn zich in werelds gezelschap te bewegen, dan toch minstens voldoende onhandig zijn om er niet te schitteren en dus te worden gediscrimineerd. Vervolgens gaf hij het voorbeeld van een stijve, buitengewoon gerespecteerde hoogleraar die 'naar de residentie of een andere stad gaat' waar mensen zijn naam amper kennen en waar hij in een select gezelschap van ongeveer twintig mensen volledig wordt genegeerd of 'door een of andere onbekende wordt versleten voor een knecht' (1977 [1790]: 19-22). Kortom, Freiherr von Knigge richtte zich tot een middenklassenpubliek en raakt dat op zijn gevoeligste plek door hun held, de geleerde professor, te veranderen in een wetenschapskluizenaar en, erger nog, in een kluns en een stumper die zich niet kan handhaven in het elegante sociale verkeer aan het hof. Knigge schreef 'of een andere stad', inderdaad, maar het is de residentie die beklijft.

Knigges verheerlijking van vriendschap was een verheerlijking van gelijkheid. Hij herhaalde telkens weer dat alles wat de gelijkheid ondermijnt schade aan de vriendschap zal berokkenen (1977: 206-224). En hij gaat verder:

Waarom kennen hooggeplaatste en rijke mensen zo weinig oprechte gevoelens van vriendschap? Ze hebben er een minder diep gevoelde behoefte toe. Bij alles waar ze mee bezig zijn gaat het hen erom hun hartstochten te bevredigen, de genoegens van de roes en de bedwelming na te jagen, onophoudelijk te genieten, gevleid, geprezen en geëerd te worden ... Ze zijn eraan gewend de lagere en armere mensen op zo'n grote afstand van zichzelf te houden dat ze geen enkele waarheid van hen kunnen aannemen of de gedachte aan enigerlei vorm van gelijkheid kunnen verdragen. Zelfs bij de besten onder hen daagt vroeg of laat het idee dat ze uit beter hout zijn gesneden en dat doodt dan de vriendschap. (1977: 208)

Wat tot dusver is gezegd voert tot de hypothese dat vriendschap voor de Duitse middenklassen een opening bood om de strikte rangorde van hun eigen coteriekringen te doorbreken terwijl hun vriendschappen hen ook steunden in hun gevoel van trots en menselijke waarde tegenover de mensen in de politieke centra en hun coterieën, de hoven, die hun gelederen sloten om hen te verhinderen erin op te klimmen. Hun vriendschapsbanden stonden in rivaliteit met politieke banden en ze werden ervaren als voortgekomen uit de solide en diep innerlijke, niet door enig nut ingegeven waarden van geestverwanten, terwijl de vriendschapsbanden tussen hovelingen door hen werden beschreven als niet *echt*, als

oppervlakkig en als uitsluitend voortgekomen uit wisselvallige en vluchtige, altijd pragmatisch gecalculerde politieke belangen.

Vriendschap is ook een ideaal van jeugd, een ideaal van zuiverder bindingen dan de utilitaire bindingen in het volwassen beroeps- en zakenleven. Middenklassenidealen van vriendschap zullen daarom een extra steun in de rug hebben gekregen van jonge mensen, vooral van studenten aan universiteiten. Die kwamen immers uit de verschillende politiek autonome delen van de Duitse *Länder*. Ze zochten naar nieuwe banden en *Freundschaft* was een mogelijkheid om regionale verschillen te overstijgen.³

De universitaire gemeenschappen lijken in de loop van de negentiende eeuw steeds verder te zijn doordrongen van de normen en houdingen van de krijgers- en hoofse klassen. Veel studentencorpora, vooral de hoog in aanzien staande duellerende corpora, absorbeerden militaire houdingen en idealen zoals verbonden aan woorden als discipline, eer, hardheid, een meedogenloze ijzeren wil, de wil tot macht [*Wille zur Macht*]. Aangezien de modernisering van het leger ook een functionele democratisering inhielden en het *Offizierskorps* (met uitzondering van enkele eliteregimenten) zich in toenemende mate openstelde voor niet-aristocraten, hadden de duellerende studentencorpora en de officiersmessen steeds duidelijker de voorbeeldfunctie van een gevestigde coterie gekregen.

De code van studenten en officieren vormde – naar de functie, niet naar de inhoud – het Duitse equivalent van de Engelse *gentleman*-code. ...Men kan zeggen dat deze bovenlagen, hoe ongelijksoortig ze in de vele staten en steden van Duitsland ook waren, eigenlijk één enkele grote society van *Satisfaktionsfähigen* vormden. Een society dus van mensen die het privilege hadden van elk ander lid van deze society gewapenderhand genoegdoening te eisen, als ze zich door hem beledigd achtten, en die omgekeerd hunnerzijds verplicht waren voor andere leden van de *satisfaktionsfähige Gesellschaft* beschikbaar te zijn voor een tweegevecht, als dezen zich door hen in hun eer aangetast voelden.

Tot in de twintigste eeuw bleven op deze manier in de Duitse samenleving en ook in sommige andere samenlevingen als teken van lidmaatschap van het establishment omgangsvormen voortbestaan, die van oudsher karakteristiek waren voor krijgerssamenlevingen. (Elias 2003: 70-72)

Terwijl Duitsers *Satisfaktionsfähigkeit* – sociaal gekwalificeerd zijn om aan een duel deel te nemen – als voornaamste criterium voor lidmaatschap van een gevestigde coterie beschouwden, zagen Engelsen *Vorstellungsfähigkeit* – sociaal gekwalificeerd zijn om aan een *proper introduction* [correcte introductie] deel te nemen – als hun voornaamste criterium, waarbij de grenzen van de laatste relatief vloeiend en flexibel waren. Ofschoon er zich in Engeland een zeer gedetailleerd en rigide formeel sociaal (gezelligheids)leven ontwikkelde,

---

³ Ik heb dit idee te danken aan Michael Schröter.

namen aristocratie en middenklassen uit stad en platteland eraan deel en bleef het mogelijk dat ‘opwaarts mobiele individuen en delen van hun families toegang kregen tot nieuwe groepen, mits ze beschikten over de noodzakelijke kwalificaties’ (Davidoff 1973: 27). In het Wilhelminische Duitsland konden zowel de universiteit als het leger toegang verschaffen tot een gevestigde coterie, maar de erencode die er was geformaliseerd – de regels van het duel – was een militaire. Dit betekende ook dat idealen van mannelijkheid tenderden naar de militaire code: ‘Ons leger, met inbegrip van de vloot, heeft in ieder geval bewezen een dusdanig beproefde school voor mannelijkheid te zijn dat het opnieuw zou moeten worden uitgevonden als het nog niet bestond’ (Gurlitt 1906: 4). De auteur verbond de Duitse eenwording (en de overwinning op Frankrijk) direct met wat echte mannelijkheid betekende. Het was de wil tot macht en een echte man, Bismarck, had het voorbeeld gegeven want hij had bewezen ‘wat echte mannelijke waarde’ is en dat ‘het niet de massa’s, noch congresresoluties of politieke organisaties zijn, maar vooral de vastberaden wil van individuele mannen die de wereld vooruit brengt ... Had Bismarck genoeg genomen met de roem een gehoorzaam dienaar van de monarchie te zijn, dan zouden we nu geen Duits keizerrijk hebben’ (Gurlitt 1906: 48). Behalve Bismarck stelde deze auteur ook de Engelse *gentleman* ten voorbeeld, want het succes van Engeland in het koloniseren van vreemde landen werd voornamelijk toegeschreven aan de gentleman. Maar wat in feite in deze context ook werd geïdealiseerd was macht en de ‘wil tot macht’. Zelfs dissidente geluiden uit die tijd getuigen van een in de code opgenomen ijzeren wil en de wil tot macht:

In Duitsland, in bepaalde kringen van mensen die menen een buitengewoon verheven eergevoel te bezitten maar in werkelijkheid veelal een volstrekt verkeerd idee van eer hebben, is het een betreuenswaardige gewoonte om op een belediging te reageren met een duel. ... In Engeland en Amerika is het belachelijke duel al lang uit de publieke gedachten verdwenen en ook in Duitsland zal de tijd komen dat duels zijn afgeschaft en men ook in officierskringen het wettelijk verbod erop zal naleven. (Eltz 1908: 444)

Het gegeven waarover Elias in *Studies over de Duitsers* bericht, dat na de eenwording van Duitsland ook de vele plaatselijke *gute Gesellschaften* naar eenwording tenderden, wordt bevestigd en aangevuld door een studie van de Duitse Turnbeweging. Onder verwijzing naar Elias beschrijft de socioloog Michael Krüger hoe die beweging voor de Duitse midden- en lagere klassen via een veelheid aan scholen en clubs als een *gute Gesellschaft* fungeerde, net als voor de hogere klassen de studentencorpora op die manier fungeerden. De gewoonte om in de gevestigde coterie van de Turnbeweging te *duzen* was een imitatie van dezelfde gewoonte onder officieren en had grofweg dezelfde functie: ‘het *offiziersbrüderliche* “Du” schiep het saamhorigheidsgevoel van een broederschap. Nogal wat leden van deze lagere *gute*

Gesellschaft probeerden op te klimmen naar de hogere door reserveofficier te worden. Dit was mogelijk door een jaar vrijwillig militaire dienst te nemen, hetgeen de “dienstbodeningang” tot de *satisfaktionsfähige* hogere klassen werd genoemd’ (Krüger 1996: 425-6). In de negentiende eeuw, maar vooral in het Wilhelminische Duitsland, vermengde het middenklassenideaal van vriendschap zich met de militaire en aristocratische codes van die mannenverbonden waardoor vriendschap eruit zag en klonk als een echte oorlogsverbintenis met overlevingswaarde, maar zonder veel warmte.

Deze verharding van vriendschap was echter beperkt, al was het maar omdat vriendschap een ideaal bleef van gelijkheid en van het overstijgen of zich onttrekken aan de bindingen die noodzakelijk waren om de kost te verdienen. Terwijl de Engelsen er veel meer dan de Duitsers in waren geslaagd om het gelijkheidsideaal *in* de gevestigde coterie, hun *Society*, te plaatsen waardoor ze idealiter met anderen als gelijken of als vreemden konden omgaan, hadden de Duitsers hun gelijkheidsideaal buiten de *gute Gesellschaft* geplaatst en tot op zekere hoogte zelfs buiten de samenleving als geheel. Daarom zijn het Engelse ritueel van *a proper introduction* en het Duitse ritueel van *Bruderschaft trinken*, dat de overgang naar vriendschap en van *Sie* naar *Du* markeert, ondanks allerlei grote verschillen in één opzicht functionele equivalenten: beide markeren de overgang van een betrekkelijk formele relatie naar een meer gelijke en informele relatie, een belangrijke vermindering van sociale en psychische afstand en een even belangrijke toename van gelijkheid en warmte:

Wanneer twee bekenden van plan zijn hun relatie als een *Du*-relatie voort te zetten drinken ze *Bruderschaft* of *schmollieren* ze om het in studententaal te zeggen. Alleen de oudere helft van het paar kan het *Du* voorstellen, of, als ze beide niet veel in leeftijd verschillen, degene die een meer geprivilegieerde positie in het leven bekleedt; bijvoorbeeld in de vorm van “mag ik mij veroorloven u *schmolliet* voor te stellen? Wordt dat aanvaard dan dient men zijn glazen drie maal bij elkaar te zetten en elkaar de hand te schudden waarbij woorden worden gesproken zoals ‘Wees mijn vriend!’ of ‘Jij zult leven!’ Studenten plegen met ineengestremde armen hun glazen te leggen en elkaar de broederkus te geven’. (Adelfels 1900, in Krumrey 1984: 470)

Het belang van dit ritueel en van de overgang van *Sie* naar *Du* houdt in dat de toegang tot de achterkamers van de vriendengelijkheid in Duitsland net zo nauwgezet werden bewaakt en geritualiseerd als de toegang tot de woonkamers van de geïntroduceerdengelijkheid in Engeland.

Deze verschillen tussen Engeland en Duitsland verklaren niet alleen grotendeels waarom vriendschap en *duzen* in Duitse manierenboeken zo op de voorgrond treden, maar ook de verschillen in de formaliteit-informaliteitsmarge tussen de beide landen. Ze verklaren waarom die marge in Duitsland veel groter is, waarom formeel gedrag in dat land veel

ostentatiever is, maar ook waarom de kans zich informeel te laten gaan in Duitsland relatief groter is dan in Engeland. Daar is de afstand of de spanwijdte tussen formeel en informeel gedrag veel kleiner: het formele gedrag is er naar verhouding informeler en het informele gedrag is er formeler (Elias 2003: 42-5).

Het belang van vriendschap als een manier om te ontkomen aan een wereld waarin vrijwel alles van rang was doordrongen, wordt nog zwaarwegender door in aanmerking te nemen dat deze verschillen in rang doorgaans in harde en bevelende manieren kracht werden bijgezet. Dat is een andere erfenis van het Wilhelminische tijdperk. Niet alleen was het Wilhelminische Duitsland een zeer hiërarchische samenleving, maar het direct en openlijk etaleren van statusverschillen werd ook verwacht evenals het duidelijk uiten van ermee verbonden gevoelens van superioriteit en inferioriteit:

Wie zich zwak betoonde was niets waard. Mensen werden in dit geval eigenlijk opgevoed om hard toe te slaan als ze wisten tegenover een zwakkere te staan. Hun werd geleerd de zwakkere hun superioriteit te tonen en hem direct en ondubbelzinnig zijn onderworpenheid te laten voelen. Het was zwakheid om dat niet te doen; en zwakheid was iets verachtelijks. (Elias 2003: 148)

In de jaren veertig van de vorige eeuw werd deze houding nog duidelijk herkend en besproken door de auteur van een boek dat zich tot Duitse Amerikanen richtte:

Veel Duitsers en Oostenrijkers, vooral die van de oudere generatie, betonen hun superieuren te veel eerbied. ...ze stellen zich bloot aan het verwijt van serviliteit en onderdanigheid. Van Amerikanen wordt verwacht dat ze voldoende respect voor hun meerderen tonen, maar hun manier van doen is waarschijnlijk veel meer recht door zee, direct en van man tot man. Daarentegen zijn Duitsers in een gezagspositie geneigd om hun gezag in de omgang met minderen demonstratief te tonen door orders te geven en te bevelen in plaats van voorstellen te doen en te leiden. Amerikanen in ondergeschikte posities zijn waarschijnlijk gebelgd door de *toon* van gezag, de houding van 'jij hebt dit maar te doen'. Hun medewerking bij een karwei of een opdracht kan doorgaans veel beter door een suggestief soort gezag worden verkregen. ... Het 'ik zou graag willen dat u dit zo mogelijk morgen voor me klaar hebt' van een Amerikaanse werkgever is vermoedelijk het equivalent van het Duitse 'Ich muß das unbedingt morgen haben'. (Whyte 1943: 136-7)

Laat in de twintigste eeuw, in 1989, vatte een Nederlandse correspondent in Duitsland de Duitse habitus nog in soortgelijke woorden samen:

Vriendelijkheid past niet bij een serieuze opdracht. Dan voelt de opdrachtkrijger zich niet serieus genomen en vervult de opdracht 'dus' evenmin serieus. Slechts zelden loopt iets meteen goed als je te vriendelijk begint. Eerst moet de opdracht helder en duidelijk en vooral op enigszins barse toon worden uitgesproken. Is aan dit serieusheidsritueel voldaan dan is er ruimte voor een andere omgangstoon; maar dan nog moet je oppassen daarmee de zojuist gemaakte afspraak niet te ondermijnen. (Meines 1989)

De opvallende verschillen in de nationale habitus die hier werden behandeld, konden worden begrepen door ze in verband te brengen met verschillen in de nationale klassenstructuur en met verschillen in de processen van sociale en nationale integratie, vooral verschillen in de manier waarop de machtscentra en de eraan verbonden coterieën van gevestigden hun rijen hebben geopend. In deze processen zijn de beschreven verschillen in nationale habitus tot op de dag van vandaag herkenbaar gebleven. Zowel het sluiten van *Freundschaft* en het *duzen* in Duitsland als het *being properly introduced* in Engeland bleken te karakteriseren als functionele equivalenten voor het openen van de deur naar (grotere) gelijkheid en intimiteit, en dus als vormen van sociale én van psychische toenadering. Uit de vergelijking van het Duitse gelijkheidsideaal van *Duzfähigkeit* met het Engelse gelijkheidsideaal van *introduceability* is ook begrijpelijker geworden waarom de idealen van vriendschap en gelijkheid voor Duitsers buiten het openbare leven zijn komen te liggen en waarom de overgang van *Sie* naar *Du* dus een overgang is naar achter de coulissen, met *Bruderschaftstrinken* als rite de passage. Voor Engelsen liggen (lagen) de idealen van vriendschap en gelijkheid veel sterker in de sfeer van gelijken die aan elkaar zijn voorgesteld, in de openbare sector, als het ware een soort openbare vriendenclub waarvan de leden zijn geïntroduceerd, gecoöpteerd. Geïntroduceerd worden betekende er eerder een overgang van een lager sociaal circuit naar een hoger dan een doorbraak van de scheidslijn tussen het openbare leven naar het privéleven, zoals dat gold voor vriendschap en *duzen* in Duitsland. Het verklaart waarom in Engelse manierboeken de hamvraag luidde wie wanneer op welke manier kan en mag introduceren, terwijl dat in de Duitse niet belangrijk wordt gevonden. Iemand die in een bepaalde kring in Engeland was geïntroduceerd en ingevoerd, zo iemand was een gelijke, een vriend, kon op een zodanige behandeling in gelijkheid aanspraak maken en anderen als zodanig behandelen. Dat bestond en bestaat niet in Duitsland, daar bestaat in het openbare leven overal en altijd hiërarchie, rangverschil; gelijkheid en vriendschap bestaan daarbuiten.

Literatuur

- Curtin, Michael (1987) *Propriety and Position. A Study of Victorian Manners*. New York: Garland.
- Dahrendorf, R. (1969) *Society and Democracy in Germany*. Garden City, NY: Doubleday.
- Davidoff, Leonore (1973) *The Best Circles. Society, Etiquette and the Season*. Londen: Croom Helm.
- Elias, Norbert (1950) 'Studies in the Genesis of the Naval Profession. Part One', *British Journal of Sociology* 1: 291–309.

- Elias, Norbert (1960) 'Die öffentliche Meinung in England', in *Vorträge gehalten anlässlich der Hessischen Hochschulwochen für staatswissenschaftliche Fortbildung, 18. bis 25. April 1959 in Bad Wildungen*. Bad Homburg: Max Gehlen: 118–31.
- Elias, Norbert (1962) 'Nationale Eigentümlichkeiten der englischen öffentlichen Meinung', in *Vorträge gehalten anlässlich der Hessischen Hochschulwochen für staatswissenschaftliche Fortbildung, 2. bis 18. Oktober 1960 in Bad Wildungen*. Bad Homburg: Max Gehlen: 124–47.
- Elias, Norbert (2001) *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Amsterdam: Boom.
- Elias, Norbert (2003) *Studies over de Duitsers*. (red. Michael Schröter) Amsterdam: Boom.
- Eltz J. von (1908 [1902]) *Das goldene Anstandsbuch*. Essen: Fredebeul & Koenen.
- Etiquette for Ladies* (1923; 1950) *A Guide to the Observances of Good Society*. London: Ward, Lock & Co.
- Goffman, Erving (1968) *Asylums*. Harmondsworth: Penguin Books (orig. 1961).
- Gurlitt, Ludwig (1906) *Erziehung zur Mannhaftigkeit*. Berlin: Concordia.
- Kalberg, Stephen (1987) 'West German and American Interaction Forms: One Level of Structured Misunderstanding.' *Theory, Culture & Society* 4: 603–18.
- Knigge, Adolph Freiherr Von (1977[1788]) *Über den Umgang mit Menschen*. Frankfurt/M: Insel.
- Krüger, Michael (1996) *Körperkultur und Nationsbildung: die Geschichte des Turnens in der Reichsgründungsära*. Schondorf: Hofmann.
- Krumrey, Horst-Volker (1984) *Entwicklungsstrukturen von Verhaltensstandarden*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Marschner, Osw. (1901) *Takt und Ton*. Leipzig: Maier.
- Meines, Rob (1989) 'De Grondigheidscultuur'. *NRC Handelsblad*, September 9.
- Oheim, Gertrud (1955) *Einmaleins des guten Tons*, Gütersloh: Bertelsmann.
- Peabody, Dean (1985) *National Characteristics*. Cambridge UP.
- Porter, Cecil (1972) *Not Without A Chaperone: Modes and Manners from 1897 to 1914*. London: New English Library.
- Uffelman, Inge (1994) *Gute Umgangsformen in jeder Situation*. Niedernhausen/ Ts: Bassermann.
- Umgangsformen Heute* (1970) *Die Empfehlungen des Fachausschusses für Umgangsformen*, Niedernhausen: Falken.
- Umgangsformen Heute* (1988/1990) überarbeitete Neuauflage. Niedernhausen: Falken.
- Schramm, H. (1893) *Der Gute Ton oder das richtige Benehmen*. Berlin: Schulke (4e ed.)
- Silver, Allan (1990) 'Friendship in Commercial Society: Eighteenth-Century Social Theory and Modern Sociology', *American Journal of Sociology* 95/6: 1474–1504.
- Vree, Wilbert van (1994) *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Weißefeld, Kurt von (1927 en 1941) *Der moderne Knigge, Über den Umgang mit Menschen*. Berlin: Möller (1st: 1919; veel nieuwe edities tot ± 1960)
- Whyte, John (1943) *American Words and Ways Especially for German Americans*. New York: Viking.
- Wouters, Cas (1990) *Van minnen en sterven. Informalisering van de omgangsvormen rond seks en dood*. Amsterdam: Bakker (2^e druk 1995).
- Wouters, Cas (2005) *Seks en de seksen. Een geschiedenis van moderne omgangsvormen*. Amsterdam: Bakker
- Wouters, Cas (2008) *Informalisering: Manieren en emoties sinds 1890* (voorlopige titel). Amsterdam: Bert Bakker
- Zitzewitz, Rosemarie von (1986) *Wenn Sie mich SO fragen*. München: Mosaik.